

**«KASPI» QƏZETİ SƏHİFƏLƏRİNDƏ
ƏLİBƏY HÜSEYNZADƏNİN PUBLİSİSTİKASI****G.SADIQOVA****Bakı Dövlət Universiteti**

«Kaspi» qəzetinin 1904-cü il nömrələrində Əlibəy Hüseynzadənin imzası görünməyə başlayır və o, ilk məqalələrindən etibarən ciddi ictimai-siyasi problemlərin təhlilini məqsəd bilir, sosial-siyasi məsələlərin şərhinə mühüm əhəmiyyət verirdi. 1903-cü ilin son aylarında Türkiyədən Bakıya qayıdan Əlibəy Hüseynzadə Türkiyədə – Anadolu mühitində gördüyü həqiqətləri, Türkiyə-Yunan müharibəsində iştirakı zamanı şahidi olduğu, eşitdiyi fakt və hadisələri qələmə alır, Azərbaycan-Türkiyə ictimai-mədəni mühitləri arasında əlaqəni gücləndirməyə çalışırdı.

Əlibəy Hüseynzadənin «Kaspi» qəzeti səhifələrində dərc etdirdiyi məqalələrində onun elmi-intellektual hazırlığı, həkimlik təcrübəsi və ictimai-siyasi mühakimə imkanları özünü göstərir və müəllifin ictimai-mədəni həyatda islahatlar aparmaq arzusunun ifadə edirdi. Onun 1904-1907-ci illərdə «Kaspi» qəzetindəki məqalələr silsiləsi bu fikri açıq-aydın şəkildə təsdiqləməkdədir. Əlibəy Hüseynzadənin «Несколько слов о турецких армян», «Мусульмане и научно-европейская медицина», «Предохранительные противохолерные прививки», «Еще о медицинской помощи туземцам», «Прерванная жизнь», «Турецкая газета о панисламизме», «Сон», «К причинам позорных событий в Баку», «Еще о примере женщины», «Англо-германское столкновение и мусульманский мир», «Что такое младотуречество?», «Немцы на Ближнем Востоке» məqalələrində deyilən fikirləri, elmi-nəzəri izahı və ictimai-tarixi təhlili bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Göründüyü kimi, Əlibəy Hüseynzadə bu məqalələrdə özünün şəxsi təcrübəsi və elmi hazırlığı ilə qonşu ölkələrdə baş verən ictimai-mədəni tərəqqi proseslərini məharətlə əlaqələndirir və Azərbaycan ictimai fikri elm, sənət və mədəniyyət, siyasət və beynəlxalq münasibətlər haqqında diqqətəlayiq mülahizələr söyləyirdi. Əlibəy Hüseynzadə türkiyəli ermənilərin həyatı, ictimai-mədəni durumu, onların milli hüquqlarını ifadə etmək imkanlarını diqqət mərkəzinə çəkir, türkiyəli ermənilərin təhsili, mətbuatdan istifadəsi, dövlət strukturlarında təmsil olunması kimi məsələlərə toxunur, onları rusiyalı ermənilərdən fərqli olaraq özünün aktiv milli mədəniyyət quruculuğu ilə məşğul olmasını nəzərə çatdırırdı. XX əsrin əvvəllərində «Армянские школы в Турции» məqaləsində İstambuldakı Erməni Patriarxının söylədiyi fikirlərə Tiflisdə çıxan «Nor Dar» qəzetinin redaktoru Ter-Danielyans skeptik mülahizələrlə yanaşırdı. «В справочном издании Патриархата за 1902 год, приводятся любопытные статистические данные о школах, учащих и учащихся турецкой Армении. Нужно знать, что эти данные тем более ценны, раз события последних лет закрыли двери Турции для

русских армян, а исследователи иностранцы обращают внимание не на население Турции, а на природные богатства этой страны, мимоходом касаясь и туземцев, как элемента, необходимого для эксплуатации будущих предприятий. По данным Патриархата видно, что армяне в Турции имеют школы средние и низшие. Среднеучебных заведений четыре: «Центральная школа»-в Галатее, «училище Перперян»-в Скутари, «Армянская семинария»-в монастыре Армаш в провинции и «школа Санасарян» также в провинции (Эрзерум)» (1).

Türkiyədəki ermənilərin Rusiya erməniləri ilə tarixi müqayisəli təhlilini aparan Ter-Danielyans onların milli dil, milli mədəniyyət və milli təhsil hüquqlarını diqqət mərkəzinə çəkir, ermənilərə erməni dili ilə yanaşı fransız, ingilis və türk dillərini, habelə tarix, coğrafiya, riyaziyyat, siyasi iqtisad, hüquq və humanitar elmlərin tədrisini yüksək qiymətləndirirdi. Erməni dilinin, hətta dövlət dili səviyyəsində işlədilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirən müəllif nəzərə çatdırırdı ki, «По словам г.Тиграна («Мурчъ № 9 – 1903 г.») в переводной турецкой литературе армяне сыграли большую роль, «потому что, есть армяне, которые изучили турецкий язык более основательно и знают более хорошо, чем многие турецкие писатели». Такое положение вещей с лучшей стороны отзывается и на литературе, и языке (говоре) турецких армян» (1).

Həmin fikirlərə «Несколько слов о турецких армянах» məqaləsində aydınlıq gətirən Əlibəy Hüseynzadə Türkiyə ermənilərinin məktəbdarlıq işi, təhsil və mədəniyyət məsələləri, ictimai-siyasi və iqtisadi həyatdakı uğurlarını nəzərə çatdırır və fikirlərini konkret rəqəmlər ilə sübuta yetirir. O, 1900-cü il Avropadakı erməni tələbə həyatına nəzər salaraq, göstərirdi ki, həmin ildə 271 tələbədən 161-i ana dilində danışa bilir, 110-u üçün isə bu dil yaddır. Həmin rəqəmlərdən çıxış edən Əlibəy Hüseynzadə eyni mənzərəni Rusiya ermənilərinin həyatında da mövcud olduğunu göstərir. Əlibəy Hüseynzadənin məqaləsində Türkiyədəki erməni məktəblərində isə böyük əksəriyyətin öz milli dilində təhsil alması, hətta siyasi proseslərdə iştirak etməsi, tərcümə ədəbiyyatı ilə məşğul olması diqqət mərkəzinə çəkilir. Türkiyə ermənilərindən Zardaryan, Zöxrab və başqalarının yeni ədəbi prosesdə iştirakı və onların əsərlərinin tərcümə edilərək çap edilməsi, hətta Peterburqda nəşr olunan «Вестник литературы и искусства» məcmuəsində nəşrini yüksək qiymətləndirirdi. Bu məcmuədə türkiyəli erməni yazıçıların üç povestinin çap olunmasını nəzərə çatdıraraq yazırdı: «Всякий русский армянин, прочитавший эти повести, не станет опираться, что таких художественных страниц немного он найдет у наших беллетристов. То было откровением для армянских читателей и это также нужно отнести к заслугам армянской школы в Турции» (1).

Türkiyəli ermənilərin haqqında ətraflı məlumat verən Əlibəy Hüseynzadə onların dini etiqad, söz və mətbuat azadlığına da xüsusi diqqət yetirir, Rusiyadakı ermənilərə, xüsusən də Bakı-Azərbaycan və Qafqazdakı ermənilərin nəzərinə çatdırır ki, Anadolu ərazisində yaşayan və fəaliyyət göstərən ermənilər Osmanlı türkləri kimi bərabər hüquqlu və təndəş kimi davranmalı və sosial-siyasi məsuliyyətini dərk etməlidirlər. Türkiyə erməniləri arasından çıxan istedadlı yazıçı, şair və başqa sahələrin adamlarının işlərini qiymətləndirən Əlibəy Hüseynzadə onların vətəndaşlıq həmrəyliyi ideyasına əməl etməsini məqsədəuyğun hesab edir, Danielyans kimi publisistlərin erməni milli hüquqlarının qorunma-

sındakı xidmətlərini mövcud tarix kontekstində öyrənməyi məqsədəuyğun bilir. Fakt və hadisələrə mövcud tarixi gercəklik və obyektivlik baxımından yanaşan Əlibəy Hüseynzadə Türkiyədə erməni və yunan, habelə Rum mənşəli müəlliflərin də işinə aydınlıq gətirir, ölkədəki missionerlərin dini düşüncə müxtəlifliyi yaratmasını təhlil mərkəzinə çəkir. O, dini sektaların, xüsusilə katolik və protestantların fəaliyyətinə aydınlıq gətirir, türk dilindən başqa dil bilməyən erməni və yunanların müxtəlif dini təriqətlərə meylini onların etiqad azadlığı kimi qiymətləndirirdi. Tarixən xristian türklərin də mövcud olduğunu ön plana çəkən Əlibəy Hüseynzadə erməni və türk, xüsusən xristian və islam qarşıdurmasını yaratmaq istəyənlərə islam humanizmini nümunə gətirir və yazırdı: «Ислам не тронул всех этих христиан-тюрков, как уже «Ахли-Китаб», т.е., имеющих священные книги и монотеиств, обратив свою проповедь против идолопоклонников, и потому христианские тюрки, оставленные на произвол судьбы в самих же тюркских странах, хотя и не могли забыть родного тюркского языка и научиться чужому, но с течением времени они все более и более попадали под влияние армянского и греческого духовенства, которое стало всячески стремиться путем школы и искусственного преподавания языка etc, их «обармянить» или «огречить».

Упомянутые турецкие ученые (Сами-бей и др) высказываются в том смысле, чтобы турецкое правительство официально признало христианство «тюркскую церковь» и оградил бы ее от постороннего влияния.

После всего сказанного не удивительно, если тюрки-христиане (хотя бы считающиеся по вероисповеданию «эрмени» и «рум») способны оказывать «услуги» турецкой переводной литературы и «пишут лучше, чем многие турецкие писатели» (2).

Əlibəy Hüseynzadə «Kaspi» qəzeti səhifələrində Azərbaycan ictimai-mədəni həyatına dair düşüncələrini ifadə edir, ölkənin səhiyyə, mədəniyyət, məişət vəziyyəti ilə bağlı mülahizələrini oxuculara çatdırırdı. Onun «Мусульмане и научно-европейская медицина», «Предохранительные противохолерные прививки», «Еще о медицинской помощи туземцам» məqalələrində Azərbaycanın səhiyyəsindəki mövcud vəziyyət faktlar əsasında tənqid olunur və Əlibəy Hüseynzadə elmi-nəzəri hazırlığı ilə fərqlənən professional həkim kimi ictimai-mədəni mühitdə gördüyü nöqsanları ümumiləşdirərək onların aradan qaldırılmasını məqsəd bilirdi. Tanınmış publisist Çar Rusiyasının ucqarlarından hesab olunan Azərbaycanda səhiyyə işinin təşkili, onun elmi-nəzəri prinsiplər əsasında qurulması və dünya standartlarına uyğunlaşdırılması ilə ciddi məşğul olur, bu və ya digər xəstəliklərin (yatalaq, skarlatin, qızılca, çiçək) müalicə üsullarını şərh edirdi. Azərbaycanda elementar gigiyena tələblərinin ödənilməməsini ürək ağrısı ilə qarşılayan həkim-publisist Əlibəy Hüseynzadə fəhlə və kəndli həyatında iş mühitinin çətinliklərinə, yaşayış şəraitinin dözülməzliyinə diqqət yönəldir və səhiyyə, tibb normalarına əməl edilməməsini tənqid edirdi. Əlibəy Hüseynzadə yalnız elmi əsaslarla səhiyyə işinin qurulmasını vacib bilir, xalq arasında əsrlərdən bəri yayılan türkçəərə üsullarının (xalq təbabətinin) deyil, həm də müasir dünya təcrübəsinin uğurlarından bəhrələnməyi təxirəsalınmaz vəzifə sayırdı. O, Rusiya, İran, Türkiyə və Avropa ölkələrinin səhiyyə sisteminin təcrübəsini Azərbaycanda da görmək istəyir və bu məqsədlə elmi-praktik

kadrların hazırlanmasına dair fikirlərini ümumiləşdirərək yazırdı: «Народные учителя могли бы явиться прекрасными помощниками врачей в проведении в сознание народа гигиенических и медицинских сведений, что крайне необходимо и важнее лечения болезней: для того, чтобы иметь достаточный авторитет в глазах народа учитель сам не должен быть лишен известной медицинской подготовки: в таком случае он мог бы постепенно знакомить своих учеников с элементарной гигиеной как общей, так и частной (гигиена глаз, головы, рта, уха, кожи и пр. и пр.) временами и крестьян, устраивая для них чтения с туманными картинками и указывая, как распространяются некоторые болезни (тифы, корь, скарлатина, оспа и пр.) и как предохранить себя от них (оспопрививание, дезинфекция и пр.); такая роль была бы более плодотворна и легче осуществима.

Естественные науки и школьная гигиена в известном объеме должны входить в круг испытаний на должность народного учителя, который с такой подготовкой был бы самым желательным помощником врача и руководителем школы.

Для пополнения своих специальных знаний учителя могли бы организовать чтения по медицине и психологии (дабы легче разбираться в психологии учащихся), руководимая врачом, напр., сельским или уездным (по примеру г.Томска, где школьный врач взял на себя эту задачу, несомненно очень благодарную и полезную)» (3).

Elmi tibb kadrlarının cəmiyyətdə nüfuzunu qaldırmaq üçün Əlibəy Hüseynzadə islam aləmində və Avropa ölkələrində səhiyyənin vəziyyətini qarşılıqlı şəkildə müqayisə yolu ilə təhlil edir, Azərbaycanda ictimai-sanitar normaların təmin olunmasını tələb edir, səhiyyə obyektlərinə və yeni yaranmaqda olan tibb personalına qarşı inamsızlığın aradan qaldırılmasını vacib bilirdi. Misal üçün o, tibbi müayinə və müalicə yolu ilə xalqın sağlamlığı qayğısına qalan, təhsili və elmi hazırlığı ilə fərqlənən həkimlərdən daha çox «ara» həkimlərinə inananların mövqeyi ilə bəzi bəzi, onların sosial-mədəni düşüncəsinin yarıtmaz olduğunu nəzərə çatdıraraq yazırdı: «Эти знахари в большинстве случаев пожилые женщины не профессиональные, эксплуатирующие невежественную темную массу, а люди чувствующие в себе особую «силу» и призванные помогать страдающим. Итак, понятно, почему больной все-таки больше тяготеет к «своему», от которого, не получив ожидаемого облегчения, в конце концов обращается к врачу» (4).

Əlibəy Hüseynzadə yeni elmi tibb kadrlarının cəmiyyətdə nüfuzunu qaldırmağı mühüm vətəndaşlıq vəzifəsi bilir, xalqın fiziki sağlamlığı və mənəvi zənginliyi keşiyində dayanan həkimlər və ictimai-siyasi fikir adamlarının müştərək iş birliyi aparmasını təxirəsalınmaz vəzifələrdən hesab edirdi. O, konkret olaraq Bakı şəhərinin səhiyyə göstəricilərinin və buna dair səhiyyə məntəqələrinin xidmət imkanlarını təhlil edir, ambulator xidmətin vəziyyətini yaxşılaşdırmağı təxirəsalınmaz iş kimi diqqət mərkəzinə çəkirdi. O, yeni elmi tibb kadrlarının xalq ilə ünsiyyətini, ayrı-ayrı insanlarla ardıcıl əlaqə saxlamasını, onun sosial-psixoloji durumunun öyrənilməsini peşəkarlıq keyfiyyəti kimi qiymətləndirirdi. Həmin məqsəd ilə Əlibəy Hüseynzadə deyirdi: «Нужно ли врачу знание того языка, на котором говорит население местности, где практикует врач. Само собою разумеется, нужно даже, безусловно необходимо, иначе врач будет напоминать больного с «словесной глухотой» (surditas verbalis); он не в состоянии будет в доступной форме растолковать своему пациенту суть его болезни, как

лечиться, какого диетического режима держаться в дальнейшем и наконец, что важнее всего, врач не будет иметь возможности расспросить больного и собрать анамнестические данные, а «анамнез больного», говорит проф. Ф.П.Остроумов, должен представить полную историю развития организма в среде с его наследственными качествами и приобретенными изменениями в различные периоды жизни... история последней болезни стоит обыкновенно в тесной связи с предшествующим состоянием организма» (5).

Əlibəy Hüseynzadə dəri-zöhrəvi xəstəlikləri üzrə mütəxəssis olsa da o, ictimai xadim və səhiyyə işinin təşkilatçısı kimi tanınır və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dərman preparatlarının, müalicə üçün lazım olan ən müasir texniki ləvazimatın da istifadəsinə mühüm əhəmiyyət verirdi. O, Rusiyada, İranda, Misirdə, Fransada, Türkiyədə və bir sıra başqa ölkələrdə məşhur olan həkim-alimlərin iş təcrübəsi və elmi üsullardan istifadə etməyi vacib sayır, ayrı-ayrı ölkələrin nüfuzlu tibb məntəqələrində yeni azərbaycanlı kadrların hazırlanması zərurətini nəzərə catdırırdı. Ə.Hüseynzadə professor Mərinq, S.Bernşteyn, Qalperin, Larionov, Leplinski, V.A.Arnoldov, prof. A.P.Astroumov və başqa bu kimi tanınmış həkim-mütəxəssis və elm xadimlərinin iş təcrübəsini, ictimai-mədəni düşüncəsinə istinad etməyi faydalı hesab edir və göstərirdi ki, yalnız bu yolla Azərbaycan mühitində, xüsusilə ictimai-mədəni həyatında islahatlar – reformalar aparmaq mümkündür. Həmin məqsəd ilə Əlibəy Hüseynzadə öz dövrünün məşhur həkimi olan V.A.Arnoldovun həyat təcrübəsi və elmi-ictimai düşüncələrindən çıxış edərək fikirlərini belə ümumiləşdirirdi: «Врач должен знать язык больного, иначе он не врач, а сухой чиновник, предписывающий те или другие медицинские приказы, не входящий в нужды больного, в его душу.

«Врач не только лечит больного, но и учит словом, делом, чтобы только приблизиться к нему и стать в действительности его врачом», знать условия жизни, его язык, добавляю я, - «для нашего народа нужны врачи, любящие его, вносящие в среду его свет, причающие, невольным образом, народную массу к более сознательному отношению в выполнении медицинских и санитарных требований»...(Д-р В.А.Арнольдov). Резюмируя все сказанное, мы можем сделать следующие выводы:

1. В вопросе о посещаемости лечебных пунктов мусульманами играет роль не столько малокультурность населения, сколько та или другая доступность медицины, т.е. чисто экономические причины.

2. С приближением медицины к народу, т.е. с ее доступностью, и народ приближается к ней.

3. Врачи, практикующие среди бедного класса туземного населения, должны знать язык туземный: тем охотнее будут насыщаться их амбулатории.

4. Необходимо популяризировать среди населения гигиенические сведения улучшить санитарное состояние данной местности, удешевить санитарное состояние данной местности, удешевить пищевые продукты и обеспечить население доброкачественной питьевой водой» (5).

Əlibəy Hüseynzadənin ictimai məzmunu və mövzulara publisistika da geniş yer ayırmağının nəticəsidir ki, o, cəmiyyətdaxili proseslərə bilavasitə müdaxilə edir, həmin illərdə geniş yayılan «sağlam bədəndə sağlam ruh olar» deyimini bütövlükdə cəmiyyətə şamil edir və bildirirdi

ki, sağlam xalq milli-mənəvi dirilik həyatını yaşaya bilər. O, yalnız bu yolla xalqın mədəni-mənəvi quruculuqda uğurlar qazanacağına, dünya xalqları ilə bir sırada dayana biləcəyinə ümid bəsləyir və azad, müstəqil, sivil cəmiyyət sahibi olması uğrunda mübarizə aparacağına inanırdı.

QEYDLƏR

1. D.Ter-Danielyans. Армянские школы в Турции. «Каспи» qəzeti, 21 yanvar 1904-cü il, №16.
2. Əlibəy Hüseynzadə. Несколько слов о турецких армянах. «Каспи» qəzeti, 24 yanvar 1904.
3. Əlibəy Hüseynzadə. Еще о медицинской помощи туземцам. «Каспи» qəzeti, 1904, № 194, s.3.
4. Əlibəy Hüseynzadə. Противохолерные предохранительные прививки. «Каспи» qəzeti, 1904, № 187.
5. Əlibəy Hüseynzadə. Мусульмане и научная европейская медицина. «Каспи» qəzeti, 1904, № 101.

ПУБЛИЦИСТИКА А.ГУСЕЙНЗАДЕ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «КАСПИЙ»

Г.САДЫГОВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются публицистические произведения А.Гусейнзаде под названиями «Несколько слов о турецких армянах», «Мусульмане и научно-европейская медицина», «Предохранительные противохолерные прививки», «Еще о медицинской помощи туземцам», «Прерванная жизнь», «Турецкая газета о панисламизме», «Сон», «К причинам позорных событий в Баку», «Еще о примере женщины», «Англо-германское столкновение и мусульманский мир», «Что такое младотуречество?», «Немцы на Ближнем Востоке», опубликованные в 1904-1907 годах на страницах газеты «Каспий». Аналитический подход автора статьи подтверждает высокие качества выдающегося мыслителя: его научно-интеллектуальный потенциал, общественно-политические воззрения, знания в области медицины и желание поднятия уровня общесвенно-культурной жизни своего народа.

ALIBEY HUSEYNZHADEN'S PUBLISIZM ON PAGES OF «CASPY» NEWSPAPER

G.SADIGOVA

SUMMARY

The publicistic works such as «Some words about Turkey armenians», «Muslims and scientific European medicine», «The precautionary vaccination against cholera», «Turk newspaper about panislamism», «Once more about medical aid to natives», «Broken off-life», «The end», «About causes of disgraceful events in Baku», «Once again about the woman example», «English-German collision and Muslim world», «What is turk infansity», «The germans in Near Cost which were published on the pages of «Caspy» newspaper are analyzed in the article «Alibey Huseynzadeh's publisizm on pages of «Caspy» newspaper. The analyses of the works put into consideration the author's scientific intellectual preparatory his socio-political discourse opportunities, doctoring experience, his aim in forming reforms in the socio-cultural life.